

3. Co je vodník

3.1 Vodníkovovo jméno

Jako jediná z bájných bytostí českého prostředí má vodník vlastní jméno: v Čechách se jmenuje Michal, na Moravě Ivan.¹⁴⁸ Obě jména mají svou sémantiku: Ivan, tj. Jan, se vykládá jako poukaz na vztah vodníka a jeho antipoda, Jana Křtitele: „jestliže Jan Křtitel vodou ze své nádoby omývá křesťanské duše od hříchu, tu vodník je vězní v nádobách s vodou [...] Vodník je nejnebezpečnější na den sv. Jana Křtitele, při koupání jej však lze zneškodnit připomínkou Kristova křtu v Jordáně.“¹⁴⁹

Jméno Michal, jehož názvuk se ozývá ve vodníkově volání „Mikli Mikli“ (srov. kap. 6.2), které Grohmann zaznamenal jako „Nikli“,¹⁵⁰ je snad vytvořeno z německého slova „Nix“, „Nickel“, jež v německojazyčném prostředí označuje vodní bytost ve tvaru ryby nadanou schopností proměňovat se.¹⁵¹ Jen výjimečně je doloženo jiné jméno: jedna lidová pověst uchovává jméno Kuba.¹⁵² Snad ale jak Michal, tak hypokoristikon (domácká podoba jména) Kuba mají funkci tabuovou: archaické myšlení totiž pevně spojuje jméno věci a věc samotnou a věří, že vyslovením jména je věc přivolána (odtud mj. všechny eufemismy pro označení smrti). Přivolaná bytost, a u vodníka toto platí výrazně, je rozlobena, protože byla vyrušena, a mstí se; užití tabuového slova před tímto nebezpečím mluvčího chrání.

Většinou se však k označení vodníka užívá jeho druhové jméno, které je chápáno jako bezpříznakové: „vodník“ (či „vodní muž“) nebo „hasrman“ (ze středohornoněmeckého „wazerman“). Objevuje se také široká škála odvozenin: valašské *basrman*, *besrman*, *bestrman*, *bestrmant*, *vosrmon*, východomoravské *vasrman* (v beletrii užité J. Glazarovou), *vastrman*; slezské a lašské *hasrman*, též *hasrmák*;¹⁵³ užívá se také slova *mužiček* či *vodní mužík*.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Košťál 1891: 245.

¹⁴⁹ Stejskal 1968: 146; zaklínací formuli k zmíněnému zneškodnění uvádíme v kap. 1.3.

¹⁵⁰ Grohmann 2009: III (č. 132).

¹⁵¹ Polívka 1924: 306.

¹⁵² *Pohádky a pověsti...* 1984: 268 (látka J).

¹⁵³ Klímová 1972: 133; Máchal 1891: 145–146; Machek 1997: 162.

¹⁵⁴ Kulda 1874 (2. díl): 257.

Ve středověku bylo běžné slovo „hasrman“; staročeský „vastrman“ (jenž později fungoval jako hláskoslovný variant „hasrmana“) byl „velmi škodlivý tvor, napůl drak a napůl had, žijící ve vodě i na souši a schopný létat“. Zmiňují jej staročeské biblické texty: prorok Jeremiáš z Egypta „svú modlitbú vyhnal byl hady a vastrmany“;¹⁵⁵ soudíme tedy, že pro vodníka v dnešním slova smyslu – pro vodního démona, ducha vody – se ve středověku užívalo slovo ještě jiné, dnes již neznámé.

Slovo „hasrman“ užívá Klaret v již zmíněném *Glosáři* ve formě „vastrman“ (s latinským překladem *cocodina*, snad odkazujícím k řeckolatinskému „cocodrilus“, jež souvisí s dnešním „krokodýlem“) i později již zmíněný Jan Vodňanský v *Lactiferu*: „vodní mužie, hasrmani“. V době národního obrození budil „hasrman“ jakožto slovo německé nechuť, některé badatele v oboru slovanského bájesloví přiváděl do rozpaků, např. Primuse Sobotku, jenž soudil, že původní označení bytosti je „vodník“, zatímco „hasrman“ je – navíc nesprávná – přejímka z němčiny.¹⁵⁶ V Jiřím Polívkovi slovo vzbudilo skepsi o původu našich tradic,¹⁵⁷ česko-německý slovník Josefa Jungmanna (díl V., 1839) však obě slova užívá synonymně. Je však pravděpodobné, že slovo „hasrman“ neříká nic o původu představy o vodníkovi, ale že i zde jde o projev jazykového tabu:¹⁵⁸ věřilo se, že vodník slovo „hasrman“ nezná a je-li toto slovo vysloveno, vodníka to nepřivolá ani nezpřítomní.

Slovo „vodník“ je mladší, od 19. století je však již užíváno buď souběžně s „hasrmanem“ (v roce 1863 J. V. Grohmann poznamenává: „V češtině se bytosti žijící ve vodě říká vodník; „Češi říkají vodníkovi také hasrman“¹⁵⁹), nebo ještě zůstává určitá stylová diferenciacie. V. J. Charvat říká: „Vodník znám je našemu lidu pode jménem hasrman“,¹⁶⁰ a shodně, tedy vůči Sobotkovi polemicky, soudí Alexandr Stich, že v 19. století byl za skutečně domácí výraz považován „hasrman“, zatímco „vodník“ představoval výraz „spisovný“. Stich tak vyvozuje z beletristických dokladů, kdy slovo „hasrman“ je užito v základním textu, zatímco „vodník“ je dodán v poznámce či v závorce.¹⁶¹

Je znám jediný případ (zaznamenaný J. Š. Kubínem), kdy je toto souběžné užití sémantizováno lišením dvou různých bytostí označených vždy jedním slovem: „Na naší straně [...] je hrozně moc srncu, a voni jim choděj zakládat seno. Jednou, sou tam veliký skala, teďkon najednou přišla srna, a začala náramně křičet. Bratr povídá: „No copak, dyť má sena dosti, je tam založeno!“ A to ji takovej hasrman honil. Voni seděj na skalce, a maji červený čepičky.

¹⁵⁵ Němec – Horálek 1986: 346–347.

¹⁵⁶ Sobotka 1872.

¹⁵⁷ Polívka 1924: 305.

¹⁵⁸ Koudelková 2006: 237–238, Klímová 1972: 147–148.

¹⁵⁹ Grohmann 2009: 111 (č. 133) a 113 (č. 138).

¹⁶⁰ Charvat 1898: 149.

¹⁶¹ Stich 1992: 22.

A jen ty srny honěj, kde maj založeno. Vodníci sou zas ve vodách, a dyž chtěj někoho utopit, to porád u kraje pentličky roztahuje, porád je vokazuje, jen aby ho, toho, dostal blíž. Vodník je zas celej bílej.¹⁶² – I sama bílá barva vodníkovi zde přířknutá však nad věrojatností celého vyprávění vzbuzuje rozpaky.

3.2 Vzhled a projevy vodníka¹⁶³

Vodník je antropomorfní bytost běžně asociovaná s mužským pohlavím (odtud i logika jedné za základních fabulí: vodník touží po lidské ženě), existují však i vodnické bytosti ženského pohlaví, a to buď jako vodníkovy ženy (pak mají i děti), zřídka i jako samostatně žijící hastrmanice („dycky přišly dvě holky do hospody [...] no a přišli k rybníku a skočily do rybníka, [chasník] teprve viděl, že to sou hastrmanky“).¹⁶⁴

Postavu má vodník jako dospělý člověk, výjimečně větší („a teďko takovej čloujek přide, no ten byl jednou tak velkej jako já“¹⁶⁵), častěji jako malé klouče (tak jej umělecká literatura přejímá zejména v 19. století) či trpaslík;¹⁶⁶ má vypouklé oči a nos jako jestřáb,¹⁶⁷ zelené vlasy a vousy, někde zrzavé. Leckdy se zdůrazňuje škaredost těla a tváře, jindy je to naopak „krásný chlapeček“ s pomněnkovými tvářemi či „hezký, kudrnatý chlapíček“ (Královéhradecko a okolí Úpice);¹⁶⁸ oči má modré či červené. Starší prameny jej někdy popisují jako chlupatého (viz kap. 3.5 a 5). Lidský vzhled výjimečně narušují kopyta¹⁶⁹ či plovací blány (viz níže o dčáblu s plovacími blanami). Podle ojedinělého podání „je měkký jako vosk, proto ho nelze zachytiti; udeří-li ho někdo, zdá se, jako by člověk do bláta mlátil [...] aby byl neviditelný, dává si na hlavu zvláštní čapku“.¹⁷⁰ To vše však jsou výjimky potvrzující pravidlo českého vodníka s lidským tělem. Právě lidské tělo jej odlišuje od vodních bytostí jiných Slovanů, srov. vodníka s křídly u Rusů¹⁷¹ či baltsko-slovanskou obdobu vodníka zvanou

¹⁶² Kubín 1964: 228 (č. 128).

¹⁶³ Vedle speciálně uvedených pramenů vše doloženo in Luffer 2014: 174–188.

¹⁶⁴ Kubín 1971: 127 (č. 82).

¹⁶⁵ Kubín 1963: 403 (č. 239).

¹⁶⁶ Souhrnně o vzhledu a oblečení viz Polívka 1924: 308–312.

¹⁶⁷ *Pohádky a pověsti...* 1984: 262.

¹⁶⁸ Polívka 1924: 309.

¹⁶⁹ Kubín 1948b: 88; týž 1964: 403 (č. 239: „a jednu nohu měl jako konckou“) aj.; motiv kopyta přejímá Hraše („Ve mlýně přebýval, jako téměř ve všech mlýnech českých, také vodník. Byl prý již starší a byl tváře neúhledné, kosti lícních vysedlých, oči zelených. Nohy byly zakončeny v malá kopyta“; Hraše 1903: 5). Srov. též: „V Člunku je ve sklepě studna, do které prý vede chodba z jindřichohradeckého zámku. O studni se vypráví, že z ní jednou vylezli muži v zelených kabátech, kteří měli místo jedné nohy koňské kopyto. Když dívky večer předly len, vpadli k nim do světnice, zatřásli kolovrátkem a unesli jednu z nich, kterou pak už nikdo nikdy neviděl“ (Grohmann 2009: 121–122, č. 152).

¹⁷⁰ Máchal 1891: 145; motiv vodníka měkkého jako vosk zaznamenává též Václavek 1884.

¹⁷¹ Viz obrázek in Hodrová 1988: 145; k vodníkovi s křídly odkazuje ovšem jazykové zmatení se slovem „cocodina“ a původním významem slova „vustrman“, viz výše.

„ančutka“, která vypadá „jako rohatý, bezprstý a bezpatý čertík létající též vzduchem“.¹⁷²

Tělo má vodník zelené, jen velmi ojediněle se objevují jiné barvy: u Josefa Růžičky černá souznící s pojetím vodníka jako černého boha (jakkoli Růžička svá tvrzení deklaruje jako folklorní fakt, jde spíše o jeho tendenční fabulaci, viz výše v kap. 1.2)¹⁷³ či, jako ve výše citovaném lidovém vyprávění, bílá.¹⁷⁴ Někdý je pokrytý řasami.

Krajově se liší detaily oblečení: základní jsou zelené šaty, na nichž jsou důležité šosy: z levého šosu kape voda, dále červená čepička či klobouk, červené kalhoty, žluté střevíce, ojediněle bílá kytlice,¹⁷⁵ zlaté knoflíky, řídkěji šedivý kabátek (Litoměřice); v jižních Čechách oblečen jako myslivec (viz níže o spojení vodníka a čerta). Vodník též může být nahý.

V ruce má zelený proutek, „kterým do vody šlehne, a ona se mu hned otevře“¹⁷⁶ – jde o motiv v romantismu s oblibou přejímaný do literatury autorské (Mikšíček, Chmelenský, později Mrštík, v modifikované podobě Langer a Urban), jak uvidíme v druhé části této knihy, kde se beletrii budeme věnovat podrobně.

Jakkoli je vodník figura antropomorfní, demonstruje neustále svou podivnost, ne-lidskost: vodník buď nemluví, nebo mluví divně (např. místo „nebudu“ řekne „n b d“),¹⁷⁷ huhňá¹⁷⁸ a není mu rozumět. Neodpovídá na pozdrav.¹⁷⁹ Výjimečně je zaznamenáno, že umí létat¹⁸⁰ (v beletrii se ovšem s tímto motivem setkáváme jen u V. R. Krameria). S ostatními bájnými bytostmi sdílí koncept tzv. zrcadlového či negativního světa, jenž „je světem zrcadlového opaku, proto např. skočí-li vodník do vody, nevytvoří se na ní kruhy, hlas přibližujícího se strašidla je tišší a tišší, usedne-li smrtka povozníkovi na vůz, stane se náklad lehčím atp“.¹⁸¹

Snad ozvěnou jeho božského původu je jeho věštecká schopnost, u jiných bájných bytostí nezaznamenaná (s výjimkou bílé paní, věštkyně narození či smrti ve svém rodě). Projevuje se dvěma momenty: jednak vodníkovým

¹⁷² Váňa 1990: 115.

¹⁷³ Růžička 1924: 169.

¹⁷⁴ Kubín 1964: 228.

¹⁷⁵ Tak Krolmus; viz Zibrť 1897b: 98.

¹⁷⁶ *Pohádky a pověsti...* 1984: 262.

¹⁷⁷ Kubín 1964: 201 (č. 108); „divné mluvení“ připisuje lidové podání i jiným nadpřirozeným bytostem, např. lesním ženám.

¹⁷⁸ Máchal 1891: 146.

¹⁷⁹ Kubín 1971: 20 (č. 5; srov. též komentář J. Jecha k povídce, in tamtéž: 432).

¹⁸⁰ Grohmann 2009: 117 (č. 146).

¹⁸¹ Klímová 1996a: 36. V beletrii tento jev zaznamenala J. Glazarová („Pacholek zastavil [poté, co jej o svezení požádá Smrt], robečka nasedla. [...] Koně zabrali. Vyšlapují a jdou tak snadno tak lehce, jako by jeli poprázdnu.“ Glazarová 1941: 294).

uměním předpovídat počasí,¹⁸² jednak motivem závažnějším, motivem „předurčené smrti“, podle netrpělivého vodníka volání známého též jako typ „Hodina pryč – chlapa nic“: vodník zná určený osud lidí a je vždy tam, kde se má někdo utopit (podotkneme v této souvislosti, že vodník ví, kdy má právo topit, řídí se tedy zákonitostí, jež jej přesahuje). Srov. záznam z katalogu Tilleova: „Sekáči u Hnousického dvora vidí před polednem vykukovat na mlýnském jezu chlapečka v červené čepičce, jako by někoho vyhlížel. Na silnici od Hradiště se objeví spěchající mladík. Sekáči ho osloví, řekne, že se jde vykoupat, má na spěch. Sekáči ho zdržují, že je uhrátý, když se brání, že by zmeškal, obklopí ho, chtějí ho zdržet, až uplyne ta hodina, kdy má ten chlapec na něho právo, ale mladík jim skoná v rukách.“¹⁸³ „Vozka vzal k sobě na vůz mužíka. V rybníce plaví čeledín koně, mužíček řekne vozkovi, že se čeledín zítra utopí. Vozka se druhý den vrací s prázdným vozem, vidí z hráze, jak čeledín plaví koně; náhle spadl s koně do vody a zmizel. Mužík dohoní vozku, řekne, že už čeledína utopil.“¹⁸⁴

Fabule „hodina pryč – chlapa nic“ je podchycena v mezinárodním katalogu Aarne-Thompsonově-Utherově pod č. 934K a ve spojení s vodními bytostmi je rozšířena v celé Evropě, zejména v Německu (jakožto typ „Die Stunde ist da“ – „Hodina je tu!“); zde ovšem není zmíněn přímo vodník, jen tleskání a hlas, ozývající se z vody: „Hodina je zde, a ta osoba ještě ne!“¹⁸⁵ nebo sama řeka, jež si žádá lidskou obět.¹⁸⁶

Vodník se rád proměňuje, bere na sebe podobu lidí (myslivce, vandráka, dítěte), zvířat i věcí. Nejoblíbenější jeho proměnou je kuň (atribut Poseidonův), a to buď bílý¹⁸⁷ bez dolejšího pysku (pak ničí úrodu a dupe po lukách; motiv deformovaného chřípí využije v šedesátých letech 20. století ve svém textu Ladislav Novák, viz níže), nebo černý kuň, jemuž z očí srší jiskry, ojedinele jako kuň s rohem na hlavě nebo jako kobyla „půl chlupatá, půl nahatá“, s dřevěnou

¹⁸² Stejskal 1968: 146.

¹⁸³ Tille 1937: 421; jde o resumé příběhu in Kubín 1964: 346. Dále viz např. Kubín 1964: 205, 261; Kubín 1971: 101; Koudelková (ed.) 2006: 40 aj.; též Klímová 2007b: 1147.

¹⁸⁴ Tille 1937: 421.

¹⁸⁵ Kuhn – Schwartz 1848: 80–81.

¹⁸⁶ Např. Schambach – Müller 1855: 62 (č. 84).

¹⁸⁷ „Jan Khol šel v Úpici přes Farské pole [...] asi o půlnoci. Když přišel blízko mostu, viděl před sebou bílého koně (šimla), který se před něj postavil a nechťel ho pustit dále. [...] konečně Khol všecek zpocen a ustrašen začal se modlit“ (Čapek 1958: 30–31). – „Dědečku strejz šel jednou do Dušníku. [...] Teť přicházel domu, večír už bylo, a najednou vidí lese bílého koně, sedlo mněl i celí přístroje. Tak von si na něj set a jel. Jede aš Černý k rymniku, tam bejal velkej rymnik, a ten kuň porát s nim jen k ty vodě. Strejdz ho zase šklube, aby šel po loukách. Šimlíček mu spínal, tak von ho buší do hlavy, a dyž ho zmocet nemoch, skočil dólu, a milej kuň hob do rymnika. A za chvíli vykukalo takový mužátko zelený z vody a volá na něj: ‚Hleť, to si mněl pjeknýho konička!‘“ (Kubín 1948a: 452–453).

hubou,¹⁸⁸ též jako hříbě či nadpočetný kuň ve stádu: jako takový pak pracuje pro sedláka; srov. níže beletristické zpracování u Libenického.¹⁸⁹ Proměněn v koně nechá se vodník prodávat na trhu; ostatně jako kuň vodník, pokud se přímo nezjeví, řehtá. (Motiv proměny v koně využil v *Lucerně* Jirásek.) Nechá se chytit jako prase („Jedna ženská šla z Dějic do Hamldón, a nesla pod pažďó obros. Dež přešla za splav ho Hamldón, hoviďi před sebo běžet sele, kery pořátem chrochtalo. Vona za nim pospichala, chetla ho a do toho obrosa zavázala a dala si ho na ruce. Najedno sele veskočilo, zachechtalo se a hups do potoka aji s obrosem. Tak stratila ženská sele aji obros“).¹⁹⁰ Dále se proměňuje v rybu, hada, žábu, tele,¹⁹¹ v zajíce, volka, krávu, kůzle, černého a bílého psa (také jako v psa s ohnivou tlamou či psa bez ocasu),¹⁹² raka, velkého netopýra, ovci, sele, králíka, vránu, orla či slepici, kočku, kohouta, vydru, rybu, dokonce rybu chlupatou či v množství pstruhů,¹⁹³ v srnku,¹⁹⁴ v černého kozla, husu, kachnu, žábu (v tu se ráda mění též vodníková žena), mloka, případně „nese tělesné znaky všech těchto živočichů“.¹⁹⁵ Hybridnost vzhledu zdůrazňuje v kontextu literárněhistorickém jako důvod obliby vodníkovy postavy (respektive postavy divého muže) Daniela Hodrová.¹⁹⁶

Svoje proměny umí vodník rychle střídat, a podtrhuje tak svou neuchopitelnost. Fantastický rej metamorfóz zaznamenala J. Glazarová: „Anežka Kubáňka, prchlivá stará panna, prožila [...] setkání mnohem složitější. Zas stálo dítě v košilce na [mostním] zábradlí, a Anežka spěchala, aby je zachránila před pádem. Na most však nemohla vkročit. Nohy jak uvázané. A místo dítěte seskočil se zábradlí černý pes a kroužil kolem Anežky. Nežli se nadála, bylo z něj tele. Anežka nemůže s místa, zkouší se modlit, ale už zase hříbě poskakuje kolem ní. Dopálila se zcela po svém zvyku a dala sa klnuť: ‚Zatracená strela jasná! Zatracených tisíc kukaček!‘ Hříbě zmizelo, pouta spadla s nohou. Ale až k prvnímu stavení slyšela za sebou pleskat tlápoty v blátě, ač byla cesta suchá a tvrdá jako zvon.“¹⁹⁷

Z věcí je pro vodníka typická proměna do pentle, jež plyne po hladině; v této podobě a také v podobě otýpky sena, polena, dýmky aj. láká vodník kolemjdoucího do vody¹⁹⁸ (srov. vodníka proměněného v lucernu ve stejnojmenné Jiráskově hře nebo plynoucího po vodě jako světélko u Říhy-Tilleho).

¹⁸⁸ Polívka 1924: 317.

¹⁸⁹ Např. Koudelková (ed.) 2006: 38; jde ostatně o motiv zkroceného běsa, častý v hagiografii, v českém prostředí známý z látky sv. Prokopa orajícího ďáblem.

¹⁹⁰ Polívka 1916: 116 (č. XLIV, vypravěč Josef Tvrďý).

¹⁹¹ Máchal 1891: 146

¹⁹² Kubín 1948a: 430.

¹⁹³ Polívka 1924: 317–318.

¹⁹⁴ Tříška 1988: 42.

¹⁹⁵ Stejskal 1968: 146.

¹⁹⁶ Hodrová 1988: 145.

¹⁹⁷ Glazarová 1941: 231.

¹⁹⁸ Klímová 1996b: 139.